

Om en utsatt kategori kvinnor

Välfärdsdilemma, risk och emancipation

MONA SCHEFFER KUMPULA

Det ensamstående moderskapet är ett politiskt moderskap, väl etablerat både som begrepp och kategori i en välfärds- politisk kontext. Men det etablerade är något som skapats i tid och rum – en social konstruktion som hela tiden förändras. Hur kan kategoriseringen utmanas och inbjuda till reflektion? Denna studie av svensk välfärds- politisk forskning och statliga utredningar visar hur ambitionen att få kunskap om »en utsatt kategori« delvis kan få andra konsekvenser än de avsedda.

Hur ser hon ut, den ensamstående modern? Kan det vara du eller jag eller någon vi känner? Om du blir ensamstående mor, gör det dig till någon annan än den du var? Bilderna av och föreställningarna om ensamstående mödrar skapas på olika sätt i tid och rum, talar till oss och formar våra tankar. De finns i vårt medvetande, i ensamstående mödrars egna liv, i debattprogram, skönlitteratur, forskning och statliga utredningar. I

Mona Scheffer Kumpula är doktorand i socialt arbete vid Umeå universitet. Denna studie ingår i hennes avhandling som handlar om skapandet av ensamstående mödrar som social kategori i en svensk välfärds- politisk kontext samt Nordiska feministiska frigörelsediskurser i Helga Hernes texter om de »kvinno- vänliga« välfärdsstaterna.

många länder betraktas ensamstående mödrar som ett socialt problem och i flera länder kan denna trend närmast beskrivas som ett tillstånd av moralisk panik¹, skapad av olika aktörer. I Sverige har öppen stigmatisering inte förekommit, men under de två senaste decennierna har den ekonomiska utvecklingen fått till följd att ensamstående

1 Begreppet moralisk panik (Åkerström, 1996) introducerades av Cohen (1972/1980). Det avser en situation där en specifik kategori tilldrar sig negativ uppmärksamhet och kan uppstå i ett läge där olika aktörer som press, myndigheter och forskare drar i samma riktning. Exempel på studier av hur moralisk panik uppstått kring ensamstående mödrar är Phoenix (1996) Roseneil & Mann (1996).

mödrar fått en alltmer utsatt situation, vilken beskrivits i termer av marginalisering. De har därmed blivit mer synliga som en av samhällets utsatta kategorier och med utgångspunkt i denna utveckling riktas i denna studie intresset mot det vi kallar ensamstående mödrar i ett svenskt välfärdspolitiskt sammanhang under 1980- och 1990-talet. Det övergripande syftet är att analysera hur kategorin ensamstående mödrar skapas i statliga utredningar och befintlig forskning², där en begreppslig- och bildlig inramning inbjuder till kunskapskritisk reflektion (Alvesson och Sjöberg, 1993)³. Hur skapas denna sociala kategori? Vilka följder har det att tillhöra denna sociala kategori under denna tidsperiod och i detta sammanhang? Trots att ämnesdisciplinen socialt arbete

2 Studien inbegriper tidsperioden 1980- samt 1990-talet och gör inte anspråk på en fullständig översikt. Urvalskriteriet har varit att studierna skulle handla om och/eller inbegripa ensamstående mödrar i en svensk välfärdspolitisk kontext. Göran Lassbos forskning (1988; 1991; 1992; 1993; 1994a; 1994b) som handlar om barns socialisation och betydelsen av det sociala nätverket för enföräldersfamiljen har inte tagits upp. I övrigt menar jag att utelämnade dokument inte radikalt skulle förändra analysbilden och slutsatserna.

3 Ansatsen i denna analys är reflekterande och tolkande. Den strävar efter att tolka innebörden av etablerade begrepp, ge den samlade kunskapen en bildlig inramning samt att kritiskt granska social kategorisering och kunskapsproduktion om ensamstående mödrar. Jag är inspirerad av poststrukturalistiska ideer om att faktakonstruktion är inbäddad i en sanningssystem. Genom att blottlägga kunskapsproduktionen kan de system som påverkar dessa synliggöras och etablerade sanningar omprövas (Potter, 1996).

existerar i nära relation till människor i utsatta situationer, där frågan om kön och makt är central, har feminismen fått spela en undanskymd roll inom ämnet (Kolfjord, 1997). Målsättningen i denna studie är att utveckla ny kunskap med hjälp av feminismen⁴, där den emancipatoriska inriktningen innebär att omdefinitionen av sociala problem, stereotypa könskonstruktioner samt visionen om framtidens fria kvinnor är central. Inledningsvis sker en begreppsanalys där jag gjort en indelning av *moders- och föräldraorienterade* begrepp. Därefter tecknas två bilder som ringar in beskrivningar av ensamstående mödrars situation i det svenska välfärdssamhället; *välfärdsdilemmat och det riskfyllda moderskapet*. Sedan fokuseras frågan om *kategoriseringen* och *problemorienteringen* och slutligen formuleras några reflektioner kring *emancipation*.

4 Jag vill beskriva feminism som feminismer, där ett flertal olika angreppssätt berikar förståelsen av den utsatthet kvinnor erfar i ett samhälleligt sammanhang (Kemp & Squires, 1997). Feministisk teori är inte en sammanhållen teori, men de olika inriktningarna förenas av begrepp som kvinnors underordning, makt, manssamhälle/patriarkat och frigörelse (Eduards, 1998). I feministiskt socialt arbete framhålls vikten av icke-exploaterande jämlika relationer, vilka uppmärksammar kvinnors behov i deras egen rätt framför deras situation som mödrar, vård- och omsorgsgivare. Vidare är omdefinitionen av sociala problem en central fråga (Dominelli and McLeod, 1989; Dominelli, 1992; Kolfjord, 1997; Bacci, 1999). Toril Mois (1996; 1997) tolkning av Simone de Beauvoirs verk, vilka betonar feminismens emancipatoriska kraft har varit en viktig inspirationskälla.

Begreppslik inramning

Vilka mödrar är ensamstående? När uppstår ett sådant moderskap och när upphör det⁵? I de välfärdspolitiska dokumenten återfinns under de senaste tjugo åren en rad begrepp som alla åsyftar den situation som innebär att en kvinna lever på egen hand tillsammans med sina barn. Att ge dessa kvinnor en begreppslik inramning innebär att kartlägga en rad olika begrepp och att se dessa som brickor i en föränderlig process, vilken enligt Lassbo (1994b) antagit följande former:

Förändringen rör såväl antal (ökande), som ursprung (skilsmässa) och form (varaktig). (Lassbo, 1994b:10)

I en svensk välfärdspolitisk kontext fann jag följande begrepp som åsyftar den situation jag ovan beskrivit; *ensamstående mor*, *ensam mor*, *ensam mamma*, *solo mother*⁶ och *ensamförälder*. I enlighet med ordningsföljden syns en stegvis förändring från de modersfokuserade begreppen till en tid där

föräldrabegreppet blir allt vanligare. En ökad användning av föräldrabegreppet har däremot inte inneburit att modersbegreppen ersatts, snarare ligger en skillnad i att föräldrabegreppet har en starkare förankring i de statliga utredningarna medan modersbegreppen används mera i forskningen. I den analys som följer framgår hur begreppsförändringen i sina ytterligheter rört sig från att ses som en högst könslig fråga, öppet fördömd som moraliskt förfall till en konstruktion som ger signaler om en jämställd föräldraroll.

Moderskapsorienterade begrepp

För att förstå de reflektioner som återfinns i några dokument kring begreppens betydelse idag, vill jag påminna om den ensamstående moderns föregångare den ogifta modern som utsattes för samhällets moraliska fördömande på grund av sin situation⁷. Den var oftast ofrivillig och en följd av faderns död eller att hon blivit övergiven i samband med graviditeten (Lassbo, 1991) och då den traditionella kärnfamiljen utgjorde normen,

5 Liv Syltevik (1996) diskuterar innebörden i begreppet ensamstående mor, där hon dels visar hur olika statistiska mätningar pekar på olika omfattning och dels att vem som är ensamstående mor kan bero på tolkningsföreträde och vad som menas med att vara ensam. Ensamstående mödrar kan själva protestera mot att inkluderas i kategorin och många kvinnor kan befinna sig i en sammanhang där de är ensamma som mödrar, men för den skull inte tillhör vad vi traditionellt betecknar som ensamstående mödrar. Det kan gälla till exempel kvinnor som lever med sjömän, pendlare och män som jobbar mycket övertid.

6 Detta är en studie där forskning och statliga utredningar som handlar om Sverige ingår.

Några forskningsdokument är skrivna på engelska och i de fall single mothers, lone mothers, lone parents eller female headed families används tar jag inte upp dessa för granskning. I engelskan bestäms innebörden i single och lone om modern varit gift eller inte innan hon bildade eget hushåll. Single avser ej tidigare gifta mödrar medan lone inbegriper såväl skilda, separerade som änkor. Solo har en specifik innebörd, vilket förklaras längre fram.

7 I början av 1900-talet beskrev Frida Stenhof äktenskapets och moralens konsekvenser för kvinnor och mödrar; en moral som var starkt kopplad till kontrollen av kvinnors sexualitet. »Eftersom äktenskapet blev samhällets ekonomiska grundval blev det för de styrande av yt-

betraktades ogifta mödrar som avvikande och misslyckade.

Ur ett tidsperspektiv förefaller begreppet ensamstående eller ensam mor att börja användas under 1960-talet (a.a.), det decennium då skilsmässorna ökade och orsaken till ensamstående alltmer kom att bli frivillig separation. Idag återfinns begreppen i forskningen (Björnberg, 1992; 1993; 1994; 1997; Gustafsson, 1992; Hobson, 1991; Hobson och Takahashi, 1996; Rosenthal, 1994) samt i några statliga utredningar (Folkhälsoinstitutet, 1994; Socialstyrelsen, 1993; 1994). I denna begreppskonstruktion fokuseras moderskapet och det är viktigt att uppmärksamma de starka ideologier som kringgärdar detta. Moderskapsnormen kan än idag vara så stark att den blir styrande för kvinnors liv (Holm 1992; 1995). Detta är kopplat till förväntningar om att kvinnor ska bli mödrar och bidra till reproduktionen samt att de ska utveckla vissa kvalitéer som liknar de moderliga. Konsekvenserna av detta kan bli att alla kvinnor inlemmas i en stereotyp bild av kvinnan som mor (Gunnarsson, 1993; 1995). Holm (1992; 1995) använder begreppet *modrande* för att förskjuta betydelsen av moderskap som essens till *handling*. Modrande är någonting kvinnor gör och kan utföras av andra än henne; andra kvinnor eller män (fadrande). Enligt

tersta vikt att värna om denna institution och straffa dem som trotsade dess principer. Men samtidigt vill de härskande männen behålla sin könsliga frihet. Hyckleriet höll sitt intåg. Sexuell frihet för männen, tvångsäktenskap och tvångs celibat för kvinnan om hon ville räknas till de ärbara, förnedring och utstötthet för de prostituerade och ogifta mödrarna.» (Carlsson Wetterberg, 1994:524)

Kaplan (1992) har ideologierna kring moderskap varierat i tid och rum och formats av olika betingelser så som ekonomiska villkor, politiska rörelser och vetenskaplig utveckling. Även om öppen stigmatisering är ovanligt i Sverige, betonas familjens roll på ett ideologiskt plan av vissa politiska inriktningar (Björnberg, 1997).

Ensamstående avser någon som lever utan make eller sambo (men eventuellt med barn). Det förklaras som ett civilstånd som kan inbegripa barn, vilket innebär att det inte finns något givet »ensamliv« i betydelsen av detta begrepp. Detta uppmärksammas i Folkhälsoinstitutets rapport (1994).

Att vara ensamstående mamma är inte det samma som att känna sig ensam eller vara ensam i bemärkelsen att inte bo eller leva tillsammans med någon. De lever förvisso inte tillsammans med en man, men väl med ett eller flera barn. (Folkhälsoinstitutet, 1994:47)

Ensam däremot har en tydlig koppling till ensamhet i sin direkta betydelse, då det avser en situation där man är berövad möjligheten att vara tillsammans med någon annan, utan familj och vänner. Detta leder oundvikligen associationerna till en övergiven och ensam mor, vilket Folkhälsoinstitutet (1994) kopplar till den historiska situationen.

Begreppet »ensam mamma« får många att tänka på en grupp som har det svårt både ekonomiskt och socialt och där barnen på något självklart sätt får en dålig start i livet: Denna syn har historiska förklaringar. Mödrar har i långa tider utsatts för ett fördömande från samhällets sida. (Folkhälsoinstitutet, 1994:11)

Ett intressant begrepp är solo mother, som

introduceras i början av 1990-talet. Begreppet används i forskning på engelska av Hobson (1991) och jag har inte funnit någon motsvarande översättning på svenska. Hon motiverar valet med att hon vill frigöra mödrarna från de associationer till ensam som hon anser andra begrepp är bärare av.

I have consciously chosen to call this group solo mothers, rather than lone mothers or single parents, since solo mothers often do not live alone, but with kin, friends or even lovers. (Hobson, 1991:76)

En annan aspekt är att begreppen inte informerar om under vilka former barnet vistas eller bor. Även om det är modern som har huvudansvaret, är det möjligt att barnet har delat boende och vistas lika stor tid hos både modern och fadern, en situation som tycks ha blivit alltmer vanlig bland par som separerar idag⁸.

De resonemang som förs i några dokument i förhållande till de moderskapsorienterade begreppen, visar hur det ensamstående moderskapet konstruerats i negativa termer i en heterosexuell kontext. De associationer som existerar i förhållande till ensam, påminner om de moraliska problemen den ogifta modern hade i bemärkelsen av en frånvarande man. Även om inga moraliska aspekter öppet läggs på de ensamstående mödrarna i de välfärdspolitiska dokument jag granskat, påminner begreppskonstruktionerna om mannens viktiga position i familjen och att barnen inte räknas när ge-

menkap beskrivs. Kvinnor och barn är fortfarande ensamma tillsammans.

Föräldraorienterade begrepp

I början på 1980-talet får de moderskapsorienterade begreppen en efterföljare i begreppet ensamförälder. Ensamförälder används i de statliga utredningarna i början av 1980- (Ds S 1980:18; SOU 1983:51) och 1990-talet (Socialdepartementet, 1996; Socialstyrelsen, 1997) samt i forskning (Gustafsson, 1992; Lundgren-Gaveras, 1996). Förälder betyder både mor och far och det är i samband med de tidiga statliga utredningarna under 1980-talet som det tycks få genomslag. Sannolikt är det en effekt av att föräldraförsäkringen införts och därmed ett annat tänkande om ett jämställt moders- och fadersskap⁹. Men att föräldrabegreppet öppnar för denna betydelse, innebär inte att en sådan situation avspeglas i utredningarnas innehåll. De fokuserar nästan uteslutande på mödrarna såväl i de fall modern är den enda vårdnadshavaren som när fadern och modern båda är vårdnadshavare, vilket framgår tydligt i 1980-talets utredningar.

Som redan omtalats...består vårt urval av vårdnadshavare nästan uteslutande av kvinnor... När det däremot gäller gifta vårdnadshavare, har vi medvetet valt att vända oss till kvinnan i familjen och därmed i princip valt att utesluta männen i bland- och kärnfamiljerna. (DsS 1981:17)

⁸ I den aktuella debatten är delat boende för barn vid separationer, vilket avser att barnet bor lika tid växelvis hos fadern och modern, föremål för diskussion.

⁹ Syltevik (1996) som analyserat politiska dokument i Norge, menar att framväxten av könsneutrala beteckningar som ensamma försörjare och ensamföräldrar sammanfaller med utvecklingen av välfärdsanordningarna.

Begreppet har inte heller någon förankring i relation till antalet fäder och mödrar som lever i egna hushåll eller till den socioekonomiska sårbarhet som är en av huvudfrågorna i 1990-talets utredningar.

Ensamföräldrarnas lägre inkomster beror dels på att huvuddelen är kvinnor, som generellt har lägre inkomster än män, dels på högre förekomst av deltidarbete, högre arbetslöshet och lägre andel som tillhör arbetskraften. (Socialdepartementet, 1996:9)

En annan aspekt är att ensamförälderbegreppet har en liknande motsättning inbyggd som ensam mor. Som förälder är fadern eller modern uppenbart inte ensam, då föräldrskapet innefattar relationer till ett eller flera barn samt till andra vuxna. Det är inte heller givet att ensamföräldern är ensam om ansvaret. Som tidigare påpekats kan delat boende förekomma.

Ur såväl ett historiskt som dagsaktuellt perspektiv, förefaller det relevant att säga att den begreppsliga inramningen har betydelse. Det är viktigt att klargöra varför ett visst begrepp används, vad som avses och reflektera kring vilka associationer som följer i dess kölvatten. I några fall sker detta, vilket synliggör en historisk dimension. Att vara ogift mor hade innebörden av att vara övergiven eller änka och markerade tydligt att samhället normerade till giftermål som den enda acceptabla formen för samlevnad. Dagens ensamstående- eller ensamma mödrar blir det i mycket större utsträckning till följd av ett val och samhällsförändringarna har inneburit en utveckling mot rättigheter som familj samtidigt som negativa associationer till ensamhet finns kvar. Det engelska solo mother är värt att lyfta fram som exem-

pel på en nyskapande begreppsbyggnad, där reflektion kring den negativa betydelse andra begrepp fört med sig driver fram ett alternativ. Ensamförälder följer i jämställdhetens anda om att man och kvinna är likvärdiga föräldrar och att kategorin innehåller båda, även om de som avses i dessa dokument till överväldigande del är mödrar. Möjligen kan föräldrabegreppet stå för en vision om ett gemensamt ansvar för barnen oavsett familjeform och en situation där moderskap och faderskap inte får olika innehållslig betydelse i en samhällelig kontext.

Bildlig inramning

Genom en bildlig inramning som har skapats med hjälp av en gränsdragning mellan forskning och statliga utredningar, kan ensamstående mödrars situation ses i ett vidare sammanhang och därmed kan vi få förståelse för den komplexitet den omfattar. Avsikten är också att lyfta fram andra begrepp¹⁰ för att relatera till denna situation. Den första bilden skapas med hjälp av forskning där Sverige är ett av de studerade länderna och där jag funnit att arbetsmarknadsdeltagande är en återkommande huvudfråga. De fokuserar på *den arbetande ensamstående modern* och jag kallar bilden *välfärdsdilemmat* för att illustrera hur studierna på olika sätt belyser att för ensamstående mödrar innebär arbetsmarknadsdeltagande en svår balansgång. Det handlar både

¹⁰ Jag eftersträvar en beskrivning av en situationell kontext som inte skapar en stark problemorientering. Via begreppen välfärdsdilemma, risk och emancipation, vill jag lyfta fram ett sammanhang som både handlar om utsatthet och frigörelse.

om de förhållanden som råder för dem som kvinnor och ensamstående mödrar på arbetsmarknaden samt konsekvenserna synen på dem som ansvariga för hem och barn får. Den andra bilden bygger på statliga utredningar som kartlägger ensamstående mödrars villkor enligt välfärdsmått där bland annat ekonomi, boende, arbete och hälsa är centrala faktorer. Gemensamt för dessa utredningar är att de visar tempen på kategorins tillstånd och beskrivande begrepp som återkommer är *problem och utsatthet*. Jag har valt att kalla denna bild *det riskfyllda moderskapet*, eftersom ensamstående mödrar beskrivs som utsatta för risker av olika slag kopplat till deras situation.

Välfärdsdilemmat

Bilden av ensamstående mödrars välfärdsdilemma bygger på studier där Sverige är ett av de studerade länderna (Björnberg, 1992; 1993; 1994; 1996; Gustafsson, 1990; 1992; Hobson, 1991; Hobson och Takahashi, 1996; Lundgren-Gaveras, 1996; Rosenthal, 1994). De centrala frågorna rör försörjning och arbetsmarknadsdeltagande, men även utformningen av samhällsstödet tas upp. Bilden domineras av *den arbetande ensamstående modern* som i stor utsträckning har en etablerad position. Kännetecknande för svenska ensamstående mödrar är den jämförelsevis höga graden av arbetsmarknadsorientering och goda förutsättningar till självständig försörjning. Men det innebär inte att de inte är sårbara i egenskap av sitt kön och sitt moderskap. Gemensamt för samtliga studier är det Björnberg (1994) uttrycker på följande sätt.

Trots att den ekonomiska situationen för en-

samstående mödrar är bättre i Sverige än i de andra studerade länderna visar resultaten från våra undersökningar att även svenska mödrar känner sig utsatta och pressade. (Björnberg, 1994:18)

Det välfärdspolitiska dilemmat speglas ur några olika synvinklar beroende på de jämförelseländer som ingår i studierna. I flera studier där europeiska länder ingår visas (Björnberg, 1992; 1993; 1994; 1997) att ensamstående mödrar drabbas hårt av de rådande patriarkala strukturerna och ideologiska tankar kring familjen. De upplevs som ett hot mot det heterosexuella äktenskapet och har svårt att finna en stabil position på arbetsmarknaden. De är också mer utsatta för arbetslöshet än gifta mödrar och denna svaga förankring kan få konsekvenser på lång sikt, då de i många fall saknar tilläggförsäkringar. I en studie (Björnberg, 1997) lyfts heterogeniteten inom kategorin fram. Där framgår förutom äktenskapsstatus hur barnens och moderns ålder, kulturell bakgrund samt regional tillhörighet (stad, landsbygd) förstärker eller minskar risken att hamna i en utsatt position.

Labour force participation is highest among married women born in Sweden and falls with social and ethnic distance from this norm. The lowest rate of activity is found among lone mothers who were born outside the OECD area and have pre-school children (38 per cent) and the highest is among Swedish married mothers with schoolage children (93 per cent). (Björnberg, 1997:254)

Hobson och Takahashi (Hobson, 1991; Hobson och Takahashi 1996) inkluderar Sverige, Europa och USA i sin jämförelse och tar utgångspunkt i Esping Andersens olika väl-

färdsstatsregimer (socialdemokratisk, liberal, konservativ) samt tesen om dekommodifikation¹¹. De menar att innebörden av denna tes får helt andra konsekvenser för kvinnors situation. Svårigheten för dem är snarare att finna en stabil position på arbetsmarknaden och för dem som gjort det minskar beroendet av mannen och möjligheten att lämna en dålig parrelation öppnar sig. Förvärsarbete har också möjliggjort för kvinnor att bli konsumenter av social service framför klienter i behov av socialbidrag. Sverige betecknas som en svag manlig familjeförsörjarmodell, där både det höga arbetsmarknadsdeltagandet och omfördelning via transfereringssystemet skapar en jämförelsevis bra situation för de svenska ensamstående mödrarna. Genom en formatering i tre olika grupper av ensamstående mödrar (lönearbete, sociala transfereringar eller privata transfereringar) finner de Sverige vara det land som har högst antal lönearbetande mödrar. Deras bättre situation beror delvis på att deras behov sammanfaller med gifta mödrars, eftersom båda grupperna är yrkesarbetande och beroende av den offentliga sektorns omvårdnadsservice.

I komparativa studier av Sverige och USA visas dels att det finns en tydlig skiljelinje mellan privata och offentligt orienterade lösningar när det gäller politiska insatser i relation till ensamstående mödrar. Lundgren-Gaveras (1996) menar att båda länderna har en politik som möjliggör familjeliv och arbete, fast med något olika inriktning. I studien betonas politikens betydelse som länk mellan betalt lönearbete och hemmets

11 I vilken grad välfärdsstaten minskar individens marknadsberoende.

sfär samt kopplingen mellan betalt arbete och samhällets trygghetssystem.

...in both societies, the »policy as the link between the work and family sphere« model mainly benefits populations with strong ties to the labour market and those with relative high labour market value. (Lundgren-Gaveras, 1996:145)

När det gäller behovsprövade bidrag, finner Rosenthal (1994) att svenska ensamstående mödrars jämförelsevis höga arbetsmarknadsdeltagande och det offentliga välfärdsystemet minskar deras sårbarhet i detta avseende. Det kvarstår dock att många ensamstående mödrar i Sverige är i behov av socialbidrag för att klara sin försörjning. Den viktiga skillnaden är att medan ensamstående mödrar i USA ofta har socialbidrag som den enda inkomsten, är det en viktig kompletterande inkomstkälla för många svenska ensamstående mödrar. Gemensamt för senare forskning (Björnberg, 1997; Hobson och Takahashi, 1996) är att den lyfter fram en utvecklingstrend mot en svårare situation för ensamstående mödrar i det svenska samhället. Anledningen är bland annat arbetslöshet, nedskärningar¹² samt förändrade attityder i negativ riktning hos arbetsgivare.

Det riskfyllda moderskapet

I de statliga utredningarna formas bilden av en utsatt grupp, vilken inrymmer en rad

12 Bland annat anges att sänkta nivåer i barnbidraget och föräldraförsäkringen samt vissa kommuners avskaffande av förtur för ensamstående mödrar vid behov av barnsomsorg har haft negativa konsekvenser för den socioekonomiska situationen.

faktorer som påverkar ensamstående mödrars liv. De visar att det är riskfyllt att vara ensamstående mor i dagens svenska välfärdsstat och i några sammanhang betonas att detta är kopplat till situationen, inte individen.

Utgångspunkten är att ensamstående mödrars livssituation är mer utsatt eller sårbar, inte att de som individer nödvändigtvis är mer utsatta. Som grupp befinner de sig dock i en speciell livssituation där olika riskfaktorer är närvarande. (Folkhälsoinstitutet, 1994:9)

1980-talets utredningar karaktäriseras av kartläggningar på bred basis som inbegriper samhällets stöd till ensamföräldrar och deras barn (Ds S 1981:18; SOU, 1983:51). Resultaten visar att ensamstående mödrar är sårbara i jämförelse med tvåförsörjarfamiljer; de bor ofta dåligt, lider av brist på tid, pengar och sociala kontakter. Relationen till tidigare partner är ofta dålig, vilket påverkar barnets umgänge med fadern negativt och det finns stort behov av stöd och rådgivning hos myndigheter i samband med separationen (Ds S 1981:18). I betänkandet (SOU 1983:51) förs förslag på stärkta insatser fram, vilka skall underlätta förvärsarbete och utbildningsmöjligheter. Dessa innefattar både ekonomisk kompensation samt förebyggande verksamhet från socialtjänstens sida. Målsättningen är att åstadkomma en rättvis fördelning inom ramen för en generell välfärdsmodell.

Inriktningen...bör i huvudsak vara att ensamföräldrar inte skall ges specialstöd. Istället är det väsentligt att samhällsinsatserna på olika områden är så utformade att ensamföräldrarna ges samma möjligheter som andra föräldrar att

ge sina barn en god uppväxt. (SOU 1983:51:26)

I 1990-talets utredningar lyfts en eller några välfärdspolitiska aspekter fram i varje studie. Folkhälsoinstitutet (1994) intresserar sig för hälsosituationen hos ensamstående mödrar och resultaten visar bland annat att välbefinnandet inom kategorin är knuten till utbildningsnivå och ålder. Högutbildade ensamstående mödrar mår bättre i sitt moderskap än lågutbildade, även om de också känner av oro och tillkortakommanden. Det finns en överrepresentation när det gäller utsatthet för våld, självmord och sjukdomsfrekvens och när det gäller unga ensamstående mödrar, visar en sammanställning av projekt och insatser att det finns ett behov av stöd både i ekonomisk och social bemärkelse (Socialstyrelsen, 1993).

Folkhälsoinstitutet pekar på heterogeniteten inom kategorin och gör också upp med vissa myter kopplat till ensamstående mödrar; bland annat att barnen automatiskt skulle hamna i kriminalitet eller inte ha lika goda skolresultat som barn som växer upp i tvåförälderhushåll. De lyfter fram forskning som visar att det inte är skilsmässan i sig som gör att barnen mår dåligt, utan olösta konflikter i hemmet. De visar också via egna intervjuer, hur olika uppfattningar om betydelsen av att vara ensamstående mor kan vara. Ofta framtonar negativa aspekter som bland annat har att göra med pressad ekonomi, diskriminering och konflikter med tidigare partner, men det är viktigt att lyfta fram att även positiva aspekter kommer till uttryck i dessa intervjuer.

Man får bestämma allt själv. Bestämma över

hela sitt liv själv. Jätteskönt. Jag har aldrig sett något negativt i att vara ensam, jag har i och för sig inte haft tillgång till att vara två. Man har mer tid med barnen och behöver inte dela med sig. (Folkhälsoinstitutet, 1994:62)

En påtaglig risk med det ensamstående moderskapet är att bli välfärdsstatens klient, vilket belyses i flera utredningar (Socialstyrelsen, 1993; 1994; 1997; Socialdepartementet, 1996). Detta är en risk som förefaller ha ökat i samband med 1990-talets nedskärningar i välfärdsstaten, en utveckling som beskrivs i termer av polarisering och marginalitet – en tudelning mellan välfärdens »insiders» och »outsiders». Huvudområden som belyses är ekonomi, arbete och boende och den samlade bilden gör gällande att ensamstående mödrars situation har försämrats överlag. Deras marginella position framtonar genom en anhopning av problem i förhållande till dessa områden samt genom den svaga förankring kategorin har i relation till stat, marknad och familj. Som nytt inslag introduceras i Social Rapport 1997 (Socialstyrelsen, 1997) avvikande beteende (brott, missbruk, självmord och prostitution) där kvinnors avvikande beteende kopplas främst till prostitution och självmord.

Kvinnor är i allmänhet underrepresenterade när det gäller avvikande beteenden. Undantag gäller för prostitution och försök till självmord. (Socialstyrelsen, 1997)

Socialstyrelsens (1994; 1997) samt Socialdepartementets (1996) rapporter kan betecknas som 1990-talets krisdokument. Socialstyrelsen inriktar sig enbart mot kartläggning av socioekonomiska villkor, medan Socialdepartementet även diskuterar det

framtida samhällsstödets utformning. Förslag till förändringar är en förstärkning av arbetsmarknadspolitiska åtgärder för att stödja ensamstående mödrar i arbetet samt vikten av kommunala och frivilliga projekt som kan ge socialt stöd till utsatta ensamstående mödrar. Vidare uppmärksammas attitydförändringar hos arbetsgivare, vilka ses som en bidragande orsak till ensamstående mödrars försvagade position på arbetsmarknaden.

Ett viktigt skäl för detta kan sannolikt sökas i ensamföräldrarnas livssituation och den därav följande sämre anpassningsförmågan till arbetsgivarnas krav. I ett läge, där det finns gott om arbetssökande, blir den utvald som med samma kompetens som andra arbetssökande kan utlova störst närvaro och mest flexibilitet när det gäller arbetstiden. Och på dessa punkter har ensamföräldern svårigheter. (Socialdepartementet, 1996:68)

Båda bilderna – välfärdsdilemmat och det riskfyllda moderskapet – vittnar om en ständigt närvarande och ökande utsatthet hos en kategori kvinnor i det som betecknas som en av världens mest utbyggda välfärdsstater. För att bli etablerad och uppnå en stabil position krävs lönearbete, vilket en stor del av de ensamstående mödrarna har, men som varit en nedåtgående trend under 1990-talet och där villkoren på arbetsmarknaden orsakar problem. Attitydförändringarna visar sig i en diskriminering av ensamstående mödrar, vilket skapar en risk att bli utesluten från arbetsmarknaden på ett sätt som inte drabbar »andra mödrar» lika hårt. Ytterligare risker i form av dålig hälsa, dålig boendemiljö och att drabbas av våld är inslag i den bild som tonar fram. Utveck-

lingstrenden mot ett starkare välfärdsdilemma och ökande risker leder till ett ökat synliggörande av det ensamstående moderskapet. Dess politiska dimension har blivit starkare och därmed kategoriseringens betydelse. Men kategorier är inte givna, de är skapade enligt olika principer i olika kulturella kontexter (Thuren, 1996) och jag vill i det följande analysera skapandet av ensamstående mödrar som social kategori¹³ i en svensk välfärdsstatlig kontext.

En användbar kategori?

I begreppsdefinitionen ligger kategoriseringen inbäddad och för kunskapssamhället är begrepp ovärderliga redskap i sökandet efter kunskap. Min utgångspunkt är att begrepp och sociala kategorier är sociala konstruktioner, skapade i en ständigt pågående process via tal, skrift och argumentation (Bergmark, 1998; Denvall och Jacobsson, 1998; Potter, 1996). Differentieringsprocesser i vilka kategorier utkristalliseras behöver inte vara problematiska¹⁴, men blir det när människor börjar identifiera dess medlemmar enligt vissa fördomar och stereotyper vilka får konsekvenser för hur de betraktas (Young, 1990). Skapandet av kategorier sker i ett sammanhang av maktrelationer; cen-

tralt är vem som har tolkningsföreträde och vilka konsekvenser skapandet av en kategori får. Man kan säga att sociala kategorier i en bemärkelse bildar en symbolisk ordning av ett »vi« och »dom« och på så sätt indirekt svarar på frågan »vem är jag« (Berge, 1998)¹⁵. Behovet av sociala kategorier måste också ses i ljuset av den funktion de fyller för socialvetenskapen i form av sociala problemdefinitioner (Olofsson, 1997). Svensson (1998) kopplar behovet av problemdefinitioner till framväxten av det moderna välfärdssamhället, ett samhälle där staten måste ha sina medborgare socialt definierade.

Den »normala« befolkningen beskrivs aldrig som en social kategori. En social kategori blir med nödvändighet något speciellt och annorlunda. Svenska män brukar exempelvis inte betraktas som en särskild, social kategori, medan ensamstående mödrar gärna blir det, vilket i sin tur medför att de betraktas som en grupp med problem. (Svensson, 1998:542)

Young (1990) menar att det bara leder till fruktlösa dispyter att jämföra olika kategoriers utsatthet och på så sätt komma fram till vilka som är mest utsatta. Istället bör intresset riktas mot på vilka sätt en kategori är förtryckt och definierar fem olika utgångspunkter för detta: exploatering, marginalisering, maktlöshet, kulturell imperialism och våld¹⁶.

13 Enligt Hedin & Tydén (1998) avser social kategori en mängd människor vars omfattning och karaktäristika bestäms av den som definierar kategorin. Detta behöver inte innebära att dessa människor själva anser sig tillhöra kategorin och skiljer kategori från social grupp som definieras av medlemmarnas inbördes relationer (vi-känsla).

14 Löfström (1998) betonar skapandet av kategorier som meningsskapande aktiviteter.

15 För exempel på studier som visar hur skapandet av »den andre« sker utifrån tolkningsföreträde och makt se Frankenberg (1994) och Segal (1990).

16 Enligt Young kan social rättvisa inte förverkligas så länge förtryck är en del av de välfärdspolitiska institutionerna. För detta krävs genomgående förändringar av institutionella, strukturella och kulturella värden.

I min analys av hur ensamstående mödrar skapas som social kategori i svensk forskning och statliga utredningar, kommer jag att lyfta fram två principer enligt vilka detta sker. Den första principen, vilken härör från forskningen, kallar jag *särskiljandets princip*. Den innebär att ensamstående mödrar skapas via gränsdragningar gentemot gifta mödrar och andra familjeformer¹⁷. Därefter presenterar jag en *problemorienteringsprincip* som innebär att ensamstående mödrar skapas som problem tillsammans med andra utsatta kategorier. Denna återfinns tydligast i 1990-talets sociala rapporter, vilka företrädesvis tas upp i denna del av analysen. Förutom dessa principer uppmärksammas tendensen att dra alltför *generella slutsatser* samt den *motsägelsefullhet* som återfinns i såväl forskning som statliga utredningar.

Att skilja moderskap från moderskap

Det är i forskningen som särskiljandets princip framstår tydligast när skillnaden mellan ensamstående och gifta mödrar är utgångspunkten; moderskap skiljs från moderskap, men får något olika konsekvenser. Hobson och Takahashi (Hobson, 1991; Hobson och Takahashi, 1996) anger olika skäl till varför ensamstående mödrar är en användbar kategori; de förekommer i växande antal, de omnämns som en kategori med speciella behov och problem i den politiska diskursen samt är missgynnade ur ett rättviseperspektiv. En grundläggande utgångspunkt är att denna forskning menar att ensamstående

mödrar är ett synligt tecken på den styrka eller sårbarhet alla kvinnor med familj bär på.

There are many justifications for viewing solo mothers as an analytic category in the welfare state regime studies...the kind of state support solo mothers receive can be employed as a barometer of the strength or weakness of social rights of women with families. (Hobson, 1991:10)

I relation till gifta mödrar lyfts fram att kategorierna är påfallande lika när det gäller genomsnittsålder, utbildning och socioekonomisk klass samt att båda ägnar en betydande del av sin tid åt förvärvsarbete. Skillnaderna framkommer vid jämförelser av inkomstnivå och arbetslöshet till ensamstående mödrars nackdel, men i slutsatserna betonas att ensamstående och gifta mödrar har gemensamma intressen när det gäller stöd från välfärdsstaten som arbetande mödrar.

Även Björnberg (1997) pekar på relevansen av att använda ensamstående mödrar i forskning med dess ökande omfattning och synliga utsatthet. Och även om det finns en betoning på det patriarkala samhällets mekanismer i dessa studier, är det den mer utsatta situationen för ensamstående mödrar som är central; en skillnad som betonas. Björnberg (1992; 1994) menar att frånvaron av äktenskap är en av huvudorsakerna till ensamstående mödrars problem och beskriver såväl en moralisk som socioekonomisk utsatthet. De drabbas i högre grad än gifta av arbetslöshet, lever under större tidspress och bemöts med negativa attityder. Björnberg (1994; 1997) lyfter också fram att ensamstående mödrar är mer arbetsorientera-

17 Särskiljandets princip framstår tydligast i forskningens jämförelser mellan ensamstående och gifta mödrar.

de än gifta mödrar och menar att deras identitetsmönster mer liknar mäns. Trots ensamstående mödrars högre ambitionsnivå blir de diskriminerade jämfört med gifta mödrar.

Lone mothers had also put more effort into their jobs than married mothers. For instance, 21 per cent had changed to a better-paid job compared with only 8 per cent married mothers; 14 per cent had taken an extra job compared with 8 per cent of married mothers; and twice as many worked over-time compared with married mothers (11 per cent as against 6 per cent). Again, the lone mothers turned out to be more job-orientated. (Björnberg, 1997:258)

Med dessa två exempel, vill jag visa hur samma utgångspunkt; nämligen särskiljandet mellan ensamstående och gifta mödrar kan få olika konsekvenser. I Hobsons och Takahashis forskning (Hobson, 1991; Hobson och Takahashi, 1996) bäddas ensamstående mödrar in i den större kategorin kvinnor med familj och det gemensamma betonas, medan Björnberg (1994; 1997) betonar skillnader mellan ensamstående och gifta mödrar samt tenderar att lyfta fram såväl ensamstående mödrars utsatthet som deras kapacitet och arbetsorientering framför gifta mödrars.

En annan aspekt som gäller för särskiljandets princip, oavsett om den får de olika konsekvenser som ovan illustrerats, är att den tonar ner den heterogenitet som i övrigt finns inom gruppen. Detta ger begränsad kunskap om de olika delande krafter och erfarenheter som verkar inom den sociala kategorin¹⁸ och det är i relation till frågan om heterogenitet forskningsdokumentens innehåll är motsägelsefullt. Å ena sidan sägs ofta

inledningsvis att ensamstående mödrar inte är en heterogen kategori, å andra sidan skapas via ensamstående/gift gränsdragningen en problematisk heterogenitet¹⁹. Det är viktigt att begränsa kunskapsanspråket om ensamstående mödrar i de fall olika erfarenheter inte tas upp, eftersom den kritik som utvecklats inom kvinno- och feministisk forskning, visar att det ofta är vita, heterosexuella kvinnor med medelklassbakgrund som fått gestalta alla kvinnors erfarenhet (hooks, 1997; Harding, 1987; 1997). Både forskning och statliga utredningar bidrar oreflekterat till skapandet av heterosexualitet, då sexuell orientering inte omnämns i något av dokumenten. Kunskap om den lesbiska ensamstående modern skulle kunna ge omvända perspektiv, eftersom den tvåsamhet som mödrar i samliv med en man kan räkna som moraliskt och ekonomiskt skydd, inte givet gäller för den lesbiska kvinnan. Sandell (1994) menar att den heterosexuella normen får betydelse för den lesbiska ensamstående moderns möjlighet till försörjning, eftersom välfärdsstaten genom lagstiftning och synsätt som rör föräldraskap och barn, normerar medborgarna till heterosexualitet.

Jag tror att omvärlden kan överse med den

18 I Sverige har ensamstående mödrar huvudsakligen behandlats som en homogen kategori fram till de senaste åren.

19 Gränsdragningen medför enligt mitt förmenande flera problem. En aspekt som jag inte diskuterat här är att ogift mor övergivits som begrepp, medan gift mor bibehållits i dagens analyser trots att en stor andel av de mödrar som inkluderas i kategorin gifta inte är gifta utan sammanboende.

sexuella läggningen och fokusera på moderskapet så länge kvinnan lever ensam. Om hon flyttar ihop med en annan kvinna är det inte längre möjligt att bortse från att mamman är sexuellt aktiv som lesbisk.» (Sandell, 1994:45)

Moderskap som problem

En andra princip enligt vilken ensamstående mödrar skapas som social kategori är problemorienteringsprincipen²⁰. När det gäller forskningen lyfte jag fram svårigheten med att upprätta gränser mellan ensamstående och gifta mödrar. Konsekvensen kan bli att det framstår som att det i första hand är ensamstående mödrar som »har problem» och den sårbarhet som ligger i att vara kvinna döljs. Eftersom det ensamstående moderskapet kan beskrivas som ett slags »övergångstillstånd» som många kvinnor passerar, så finns det kvar i en samhällelig kontext, men definieras som något annat (tvåförsörjarfamilj, kvinna, mor) och därmed försvinner som problem. I forskningen finns en svårtolkad motsägelse i relation till frågan »vad är problemet». Ett exempel är hur Hobson och Takahashi (1996) betonar att ensamstående mödrar i Sverige är väl integrerade på arbetsmarknaden, att de inte är stig-

matiserade eller marginaliserade i den politiska offentliga diskursen, men samtidigt framhåller att ensamstående mödrar riskerar att straffas av sina arbetsgivare om de använder sig av sina välfärdspolitiska rättigheter. Ett annat exempel är den ganska ensidiga fokuseringen på ensamstående mödrars liv som arbetande mödrar, där deras utsatthet i Björnbergs forskning (1994) relateras till de patriarkala strukturerna och frånvaron av äktenskap inom ramen för dessa. Effekten blir att ensamstående mödrar framtonar som mödrar med tillkortakommanden i sina dubbla ansvarsområden, medan gifta mödrar inte gör det i samma strukturer²¹. Även om forskningen till stor del tillskriver strukturerna orsakerna till »ensamstående mödrars problem», så blir potentialen hos ensamstående mödrar reducerade till individer som »trots sin kapacitet» hålls fångna i de rådande strukturerna; samma strukturer som i komparativa studier lyfts fram som »de bästa».

En annan typ av problemorientering framträder i de statliga utredningarna, där ensamstående mödrar kategoriseras som behövande och beroende²², men konsekvenserna blir något olika i 1980- och 1990-talets utredningar. I 1980-talets utredningar

20 Flera studier har visat hur social kategorisering och sociala problemdefinitioner kan ha ett samband; Bacci, (1999) Swärd (1997) Svensson (1998). När det gäller synen på ensamstående mödrar som problem i Sverige, visar Ohrlander (1992) hur 1920-talet innebar en negativ diskursändring. Kvinnor ansågs vara bärare av farliga drifter och passioner och ensamstående mödrar fick symbolisera flertalet problem. En definiering av föräldrar i problemtermer har möjliggjort för institutioner att definiera sig som hjälpande och goda.

21 Jag menar att detta förskjuter »problemet» mot ensamstående mödrar och att det måste relateras till kvinnors situationella kontext i ett samhälle. För en aktuell beskrivning av gifta mödrars svårigheter att förena familjeliv och betalt arbete se Hörnqvist (1998).

22 Beroende som begrepp har i stor utsträckning kommit att tillskrivas en negativ innebörd i ett välfärdspolitiskt sammanhang, men det är inte givet att betydelsen av beroende behöver vara negativ. Inom kvinnoforskningen har begreppet

ger de breda kartläggningarna förutsättningar för att se ensamstående mödrars situation ur ett helhetsperspektiv och även om »problemet» med utsatthet hos gruppen speglas, blir slutsatsen att ensamstående mödrars rättigheter som familj bör stärkas. Min tolkning är att detta hänger samman med betoningen på *alla* familjers rättigheter till likvärdiga förutsättningar kopplat till *alla* barns rätt till en »god uppväxt».

...väsentligt att samhällsinsatserna på olika områden är så utformade att ensamföräldrarna ges samma möjligheter som andra föräldrar att ge sina barn en god uppväxt. (SOU 1983:51:26)

Att samhället markerar sitt ansvar för medborgarnas välbefinnande, kan tolkas som ett positivt steg mot erkännande som en familj bland andra, samtidigt som det är i jämförelsen med tvåförsörjarfamiljer som ensamstående mödrars problem utkristalliseras. I en sådan process prövas deras situation gentemot en till synes överlägsen norm, vilket inte utmanar synen på vad som är problemet.

I 1990-talets utredningar framträder en stark problemorientering där ensamstående mödrar inringas som befolkningsgrupp bland annat genom att man räknar antal problem i form av brister till länkarna till arbetsmarknaden, samhällets trygghetssystem och informella nätverk (Socialstyrelsen, 1994; 1997). Tillsammans med ungdomar och invandrare har ensamstående mödrar

diskuterats av flera: Gunnarsson (1993), Fraser and Gordon (1994), Leira (1994), Ostner (1994), Young (1990).

enligt beskrivningarna de svagaste resurserna och deras situation har utvecklats till det sämre. I social rapport 1997 (Socialstyrelsen, 1997) framhålls att ensamstående mödrars ekonomiska »svaghet» och invandrades integrations- och etableringssvårigheter framträder tydligt. Definitionen av dessa gruppers existens kopplas bland annat till deras överrepresentation som klienter²³ och det är framförallt en överrepresentation i statistiska underlag som tas som intäckt för situationen.

Bland invandrare och ensamstående mödrar är *ansamlingen av problem* (min kursivering) betydligt vanligare än befolkningen i genomsnitt. Vanligast är den bland unga, ensamstående mödrar som bor i storstad samt bland unga ensamstående invandrare Alla de grupper som här kallas särskilt utsatta har under 90-talet ökat i storlek. (Socialstyrelsen, 1997:162)

Problemdefinitionen blir enligt ovanstående formuleringar direkt kopplade till den sociala kategorin, vilket förstärks av att avvikande beteende, ett mått som tidigare benämndes moralstatistik, används i *Social rapport 1997*.

Intresset knöts inte främst till brottsligheten, självmorden, fylleri eller *de utom-*

23 Salonen (1997) beskriver hur klient är ett av de sociala arbetets mest använda begrepp och hur dess framväxt kännetecknas av en negativ beroendeställning i förhållande till samhällliga institutioner. Kolfjord (1997) använder begreppet »sökande» för att undvika de negativa associationer klient är förknippad med. Min uppfattning är att Socialstyrelsen i sina framställningar underbygger föreställningar om klient som problem snarare än rättighet.

äktenskapliga födslarna (min kursivering), utan till möjligheten att se dessa fenomen som uttryck för bristande samhällsintegrering... Begreppet moralstatistik har försvunnit ur dagens debatt men idén lever kvar...I dagens debatt sägs en ökning av dessa beteenden utgöra bevis på utslagning eller marginalisering i samhället. (Socialstyrelsen, 1997:129)

Socialstyrelsens sätt att närma sig utsatthet genom att mäta avvikande beteende som mer frekvent förekommande i vissa befolkningsgrupper är värt att uppmärksammas. Intressant är också att ensamstående mödrar inte förekommer nämnvärt i detta avsnitt, utan här vidgas den sociala kategorin till kvinnor. När det gäller ensamstående mödrar uppges att de är särskilt utsatta för våld i hemmet och prostitution beskrivs i relation till andra avvikande beteenden vara ett beteende med klar kvinnlig dominans. Det är idag erkänt att våld mot kvinnor är ett samhälleligt problem som har sin grund i den maktobalans som råder mellan kvinnor och män (Olsson och Wiklund, 1997; SOU 1995:60). I de fall ensamstående mödrar är utsatta i hemmet är sannolikheten stor att det är någon från tidigare (eller nuvarande) förhållande som utövar detta våld. Att vara utsatt innebär att inkluderas i problemdefinitionen, medan att vara den som slår – mannen i den nära relationen – inte inkluderas. Avvikande beteende har också den effekten att det associerar till mannen som »udda person». Detta blir missvisande då forskning på området har visat att de män som utövar våld och begår våldtäckt mycket väl kan vara socialt välintegrerade män (Jeffner, 1997; Pringle, 1995). En liknande reflektion kan göras i relation till prostitution. Att definiera prostitution som kvinnans av-

vikande beteende gör könsköparen osynlig och påverkar konsekvenserna för hur vi ska se på »problemet» i relation till samhällets maktstrukturer. Avvikande beteende är onekligen en terminologi starkt förknippad med moral och makt, där den som har makt att definiera problemet förlägger det hos den som redan är utsatt.

När det gäller utredningarna återfinns liknande motsägelsefulla budskap som i forskningen. Inledningsvis sägs att ensamstående mödrar inte är en homogen kategori, men sedan finns tendenser att dra generella slutsatser. Ett exempel är när Socialdepartementet (1996) inledningsvis hävdar att ensamstående mödrar idag inte kan betraktas som en marginaliserad grupp och att en överrepresentation bland familjer med sociala och ekonomiska problem inte skall tolkas som att barnen i dessa familjer inte kan få en god uppväxt. Men senare dras i samma rapport följande slutsats, vilken ger uttryck för ett deterministiskt synsätt.

Det är lätt att detta leder till en ond cirkel av ökat bidragsberoende, allt sämre ekonomi och ett tristare, mer torftigt liv. Angelägenheten att bryta denna utveckling stärks av att den också kommer att påverka barnen och att de ogynnsamma uppväxtvillkoren för dessa i förlängningen för med sig en risk för upprepning av processen i nästa generation. (Socialdepartementet, 1996:115)

I ett svenskt välfärdspolitiskt sammanhang används den sociala kategorin ensamstående mödrar av forskning (vetenskap) och statliga utredningar (politik) i syfte att kartlägga levnadsvillkor och hålla uppsikt över samhällsstödets utformning inom ramen för en generell välfärdsmodell. Men lika centralt är att denna sociala kategori skapas enligt

olika principer, vilka framträder enligt delvis olika och motsägelsefulla mönster. Särskiljandets princip kan användas för att relatera ensamstående mödrars situation till alla mödrars situation eller för att betona dessa skillnader och förstärka »olikheter« såväl i relation till situationen som till egenskaper i form av »kapacitet«. Problemorienteringsprincipen visar hur den sociala kategoriseringen ensamstående mödrar direkt sammankopplas med problem, men att konsekvenserna kan bli något olika. Även om den välfärdspolitiska inriktning Sverige har, gör gällande att en särskild politik inte ska riktas till »utsatta kategorier«, är det viktigt att förhålla sig till att »utsatta kategorier« utgör ett särskilt intresse för kunskapsskapande aktörer. Det är rimligt att forskning och statliga utredningar för en nyanserad diskussion kring användbarheten av ensamstående mödrar som social kategori och konsekvenserna av detta i framtida vetenskap och politik.

En utsatt kategori kvinnor och den komplicerade frågan om frigörelse

Kvinnors frigörelseprocess kan beskrivas som en av världens långsammaste revolutioner (Moi, 1996); en process som idag befinner sig i skärningspunkten till 2000-talet. I en svensk välfärdspolitisk kontext, känd som en av världens mest avancerade och »kvinnovänliga»²⁴, lever ensamstående möd-

rar idag i en begreppslig och bildlig exil²⁵, formad från ett ovanifrånsperspektiv av vetenskapliga och politiska krafter. Det framstår som en motsägelsefull process att dessa aktörer i syfte att kartlägga utsatthet hos en social kategori för att utveckla välfärdssystemets resurser samtidigt bidrar till en välviljans kontroll och disciplinering. Min utgångspunkt är att förståelse för ensamstående mödrars dilemman och risker finns i den komplexa kontext av utsatthet som kvinnor lever i dagligen. De gränser som skapar konkurrerande identiteter där moderskap skiljs från moderskap och kartläggningar där utsatthet definieras som ansamling av problem, leder till en viss begränsad kunskap och riskerar att bidra till synen på ensamstående mödrar som problem.

I ett Beauvoirska perspektiv (Beauvoir, 1973; Moi, 1996) definieras tre olika kvinnogrupper i relation till frigörelseprocessens olika steg; traditionellt förtryckta kvinnor, oberoende kvinnor och framtidens fria kvinnor. Det traditionella förtrycket grundar sig på den patriarkala maktens definition av kvinnlighet som stereotyp myt (Moi,

nas potential att möjliggöra för kvinnor att kombinera relationen till partner och barn, betalt lönearbete och offentligt liv, utan att detta skulle innebära ökade orättvisor mellan olika kvinnokategorier.

25 Exil avser en marginalitet i vid bemärkelse, vilken jag tolkar som mer beskrivande för kvinnors situation än vad begreppet marginalitet gör gällande. Innebörden är att även om kvinnors deltagande på arbetsmarknaden och i beslutsfattande församlingar ökat, kvarstår könsgränser i form av attityder och segregation, vilka innebär att kvinnor måste förhålla sig till att de är kvinnor i en värld byggd för män.

24 Teorin om de »kvinnovänliga« välfärdsstaterna introducerades av Helga Hernes (1982; 1987). Den innehöll visioner om de Nordiska länder-

1997); myten om att det finns eviga, oföränderliga och nödvändiga essenser. För att motverka föreställningar om den mytiska kvinnligheten måste mångfalden av levd erfarenhet²⁶ i kvinnors liv få framträda.

Enligt det andra steget är ekonomiskt oberoende en viktig grundval för kvinnors frigörelse, men på vägen dit finns risken att fångas i en fälla som i denna studie benämns välfärdsdilemmat – ett dubbelarbete som för många inte ger tillräckligt med pengar för att klara den egna försörjningen. Samtidigt måste vi påminnas om att lönearbetet bara är en del av frigörelseprocessen. I bilderna av välfärdsdilemmat och det riskfyllda moderskapet kan vi skönja en samlad bild av hur diskriminerande praktiker som drabbar kvinnor ligger inbäddade i samhällets olika sfärer.

För att verklig frihet skall bli möjlig måste levnadsvillkoren för kvinnorna i samhället förändras radikalt. (Moi, 1997:257)

Frågan är hur en sådan samhällsförändring av levnadsvillkoren för kvinnor skall uppnås? Jag menar att feministiska maktanalyser på allvar måste bli en kunskapskälla som inte förbigås i utbildning, vetenskap och politik. Ett ökat inflytande av sådana kommer

26 Moi (1997) utgår ifrån Beauvoirs situationsbegrepp, vilket gör gällande att kroppen är en situation. Levd erfarenhet beskriver det sätt enligt kvinnan förstår sin situation och sina handlingar och innefattar olika slags situationer (klass, nationalitet osv). Det är via sina handlingar kvinnor skapar sina olika identiteter i världen. Olika handlingar är inte goda eller onda i sig själva, bara en analys av den situation de utförs i kan säga oss vilken mening de har i sin specifika kontext. För Beauvoir är en kvinnas kropp hennes situation, inte hennes öde.

inte bara att bidra till ökad kunskap om kön och makt i relation till utsatta människor, det kommer också att öka olika aktörers medvetenhet om dessa frågor i de egna verksamheterna. En annan utmaning handlar om den ambivalens och motsägelsefulla verklighet som kringgärdar alla kvinnors liv, vilket gör frigörelseprocessen komplicerad. Kvinnor lever i nära relationer med män som är deras söner, bröder, fäder och män, vilket skapar en alienering som är långt mer ambivalent än hos andra grupper (Moi, 1996). Indelningen av olika kvinnokategorier kan delvis förstås som en avspeglning av en sådan ambivalens, där olika gränsdragningar historiskt sett haft anknytning till mannens och samhällets kontroll över kvinnors sexualitet och arbetskapacitet. För ensamstående mödrar kan moraliska uppfattningar om kvinnors sexualitet och ensamstående mödrar som problem i början av seklet, tolkas i relation till den idag rådande beskrivningen av dem som en välfärdspolitisk problemkategori.

En annan utmaning hör ihop med mångfalden. Kvinnor är utspridda över alla samhällsklasser, har olika kulturell bakgrund, ålder och sexuell orientering. Feminismen måste arbeta för att lyfta in de olika erfarenheter kvinnor i dessa situationer har för att på allvar bli en teori som omfattar alla kvinnor. En utmaning som Hooks (1997) formulerar på följande sätt.

When feminism is defined in such a way that it calls attention to the diversity of women's social and political reality, it centralizes the experience of all women, especially the women whose social conditions have been least written about, studied, or changed by political movements. (Hooks, 1997:25)

Enligt Beauvoir innebar ekonomiskt oberoende att kvinnor kommit halvvägs i sin frigörelseprocess och att dessa kvinnor befann sig i en svår situation då de försökte leva i framtiden innan objektiva förutsättningar för detta fanns. Kanske är det i denna fas ensamstående mödrar som social kategori skall ses. Måhända speglar deras situation den kvinnoemancipatoriska rörelse som innebär att vi alla rör oss framåt mot att bli

framtidens fria kvinnor. En möjlig vision inför en sådan framtid skulle kunna vara att gränser mellan kvinnor, mödrar och andra mödrar förvandlats till en mångfald av levande erfarenhet och kvinnor erövat sitt värde som människor. Men på vägen dit måste vi som deltar i tal, skrift och argumentation ständigt förhålla oss till att vi alla är medskapare i denna process med önskade och oönskade konsekvenser.

Summary

A vulnerable category of women

Welfare dilemma, risk and emancipation

This study takes its starting-point in the development of social and economic restructuring in Sweden during the last two decades, which has led to an increasing focus on solo mothers as a vulnerable category of women. The overall aim is to analyse the making of solo mothers as a social category in Swedish research and state investigations during the 1980s and 1990s and to invite the reader to engage in critical reflection about the social construction of fact. The analysis shows how the conceptual framework consists of a motherhood-parenthood orientation. *Mother-orientated* concepts have roots in a historical perspective of "moral thinking" and abandonment, while the *parent-orientated* concepts gain ground during the 1980s, due to a "thinking of equal gendered relationships". By interpreting how images of solo mothers are formed in the documents, two main patterns have been found. The first image, called *the welfare dilemma*, derives from research and focuses on the working solo mother. It shows

how Sweden in comparative studies comes out as best, but still how solo mothers are captured in a structural landscape of low-paid jobs and discrimination. The second image, called *risk motherhood*, emerges from state investigations and shows how solo mothers are exposed to different risks due to their situation: unemployment, lack of money, time and support, and poor health. The making of solo mothers as a social category is closely related to the making of others. According to *a dividing principle*, solo mothers are differentiated from and compared to married mothers, and according to *a principle of problem-orientation*, solo mothers are defined as a vulnerable marginalized category. When it comes to the consequences of belonging to this category, the conclusions are characterized by contradictions and ambiguity. Good intentions of mapping a situation of a vulnerable category of women with children can be used to claim rights in order to change an inadequate situation, but an emphasis on social pro-

blems can also contribute to the image of solo mothers as a social problem.

My point of view is that the understanding of solo mothers as a vulnerable category of women is to be found in the complex situation of oppression that all women suffer. The challenge for feminism as a theory of justice for all women will be to deal with ambivalence, ambiguity and diversity without losing emancipatory claims. One pos-

sible vision is that divisions between women, mothers and "other mothers" will be transformed into the lived experience of women and women will achieve their value as human beings. But this means that all of us participating in speech, writing and argumentation must be aware that we are all part of this process with all the possibilities and difficulties it involves.

Litteratur

- Alvesson, Mats, Sköldbberg, Kaj (1994) *Tolkning och reflektion. Vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Bacci, Carol Lee (1999) *Women, Policy and Politics. The construction of policy problems*. London: Sage.
- Berge, Anders (1998) »Säg mig vem jag är...« Om identitetsordning och makt« i *Historisk Tidskrift* nr 4, 616-628.
- Bergmark, Åke (1998) *Nyckelbegrepp i socialt arbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Beauvoir, Simone (1973) *Det andra könet*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Björnberg, Ulla (ed.) (1992) *One-Parent families. LifeStyles and Values*. Amsterdam: SISWO Publications.
- Björnberg, Ulla (1993) »Familjepolitik i EG-länderna ur ett kvinnoperspektiv« i *Sociologisk forskning* 3, 3-29.
- Björnberg, Ulla (1994) »Ökad press på alltfler ensamstående mödrar« i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 2, 12-25.
- Björnberg, Ulla (1997) »Single mothers in Sweden: Supported workers who mother« i Duncan and Eduards, R, *Single mothers in international contexts: Mothers or workers?* London: Taylor and Francis.
- Carlsson Wetterberg, Christina (1994) »Feminismen, moderskapet och kärleken« i *Historisk tidskrift* nr 4, 517-538.
- Denvall, Verner och Jacobsson, Tord (red.) (1998) *Vardagsbegrepp i socialt arbete. Ideologi, teori och praktik*. Stockholm: Norstedts.
- Dominelli, Lena och McLeod Eileen (1989) *Feminist Social Work. Critical Texts in Social Work and the Welfare State*. London: McMillan Education Ltd.
- Dominelli, Lena (1992) »More than a method: feminist social work« i Campbell (ed.) *Critical Feminism. Argument in the disciplines*. Buckingham: Open University Press.
- Eduards, Maud (1995) »En allvarsam lek med ord« i *Viljan att veta och viljan att förstå. Kön och makt och den kvinnovetenskapliga utmaningen i högre utbildning*, SOU 1995:10.
- Folkhälsoinstitutet (1994) *Ensamamma mammor. En rapport om ensamstående mödrars hälsa och livsvillkor*. Rapport nr 1994:24. Stockholm.
- Frankenberg, Ruth (1993) *White Women, Race Matters. The social construction of whiteness*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gunnarsson, Evy (1993) *I välfärdsstatens utmärker. Om socialbidrag och försörjning bland ensamstående kvinnor utan barn*. Rapport i socialt arbete nr 64, 1993: Stockholm Universitet.
- Gunnarsson, Evy (1995) *Kvinnors utsatthet – Moderskap?* Meddelanden från Socialhögskolan 1995:2. Lund.
- Gustafsson, Siv (1990) »Labour force participation and earnings of lone parents: A Swedish case study including comparisons with Germany« i *Lone parent families. The economic*

- challenge*, OECD Social Policy Studies, 8:151-172.
- Gustafsson, Siv (1992) *Single mothers in Sweden: Why is poverty less severe?* Paper, Joint Center for Political and Economic Studies, Sashington D.C.
- Harding, Sandra (1987) »Instabiliteten i den feministiska teoribildningens analytiska kategorier« i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 2-3,4-22.
- Harding, Sandra (1997) »Is there a feminist method?« i Kemp, S & Squires, J, *Feminisms*. Oxford: Oxford University Press.
- Hedin, Marika & Tydén, Mattias (1998) »Sociala kategoriseringar – historikernas och historiens« i *Historisk tidskrift* nr 4, 485-495.
- Hernes, Helga Maria (1982) *Kvinner, Staten – Ingen Adgang*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hernes, Helga Maria (1987) *Welfare State and Woman Power. Essays in State Feminism*. Oslo: Norwegian University Press.
- Hobson, Barbara (1991) »Solo mothers, Social Policy Regimes and the Logics of Gender« i Sainsbury, Diane (ed.). *Gendering Welfare States*. London: Sage.
- Hobson, Barbara, Takahasi, Mieko (1996) »Genusperspektiv på det sociala medborgarskapet. En studie av ensamstående mödrar« i Palme, J, Wennemo, I, Vålfärdprojektet. *Generell välfärd. Hot och möjligheter*. Skriftserien nr 3.
- Holm, Ulla (1995) *Modrande och praxis. En feministfilosofisk undersökning*. Göteborg: Daidalos Bokförlag.
- Holm, Ulla (1995) »Är moderskap djuriskt?« i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 1:3-16.
- hooks, bell (1997) »Feminism: A movement to End Sexist Oppression« i Kemp, S & Squires, J, *Feminisms*. Oxford: Oxford University Press.
- Hörnqvist, Martin (1997) »Familjeliv och arbetsmarknad för män och kvinnor« i Särtryck ur *Familj, makt och jämställdhet*. SOU1997:138:189-223. Stockholm: Institutet för Social Forskning.
- Jeffner, Stina (1997) »Liksom våldtäckt typ«. *Om betydelsen av kön och homosexualitet för ungdomars förståelse av våldtäkt*. Doktorsavhandling i sociologi, Uppsala Universitet.
- Kaplan, E. Ann (1992) *Motherhood and representation. The mother in Popular Culture and Melodrama*. London and New York: Routledge.
- Kemp, Sandra & Squires, Judith (1997) *Feminisms*. Oxford: Oxford University Press.
- Kolfjord, Ingela (1997) »Feministiskt socialt arbete« i Lundqvist, Å, Mulinari, D, (red.) *Sociologisk kvinnoforskning*. Lund: Studentlitteratur.
- Lassbo, Göran (1988) *Mamma – (Pappa) – Barn. En utvecklingsökologisk studie av socialisation i olika familjetyper*. Pedagogiska institutionen, Göteborgs Universitet.
- Lassbo, Göran (1991) *Enförälderfamiljen som uppväxtmiljö. En genomgång av nordisk forskning under perioden 1950-1988*. Rapport nr 191:05. Pedagogiska institutionen, Göteborgs Universitet.
- Lassbo, Göran (1992) »I'll get by with a little help from my friends. The extra and intrafamilial relation of one-parent families« i Björnberg, U (red.) *One parent families. LifeStyles and Values*. Amsterdam: SISWO Publications.
- Lassbo, Göran (1993) *Enföräldersfamiljen och konsten att bygga nätverk. Modernt familjeliv och familjeseparationer*. Stockholm: Socialvetenskapliga Forskningsrådet.
- Lassbo, Göran (1994a) »Socialisation in two and one-parent families. A study of the impacts of family type in child development« i *International Journal of Early Childhood*, Vol 26, No 1.
- Lassbo, Göran (1994b) »Enföräldersfamilj – utvecklingsmiljö« i *Socialvetenskaplig tidskrift* nr 2,130-146.
- Löfström, Jan (1998) »Kulturell och social kategorisering av »de homosexuella«« i *Historisk tidskrift* nr 4, 522-531.
- Lundgren-Gaveras, Lena (1996) »The work-Family Needs of Single Parents: A comparison of American and Swedish Policy Trends« i *Journal of Sociology and Social Welfare*, Vol. XXIII, number 2, March:131-147.
- Moi, Toril (1996) *Simone de Beauvoir. Hur man skapar en kvinnlig intellektuell*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag.
- Moi, Toril (1997) »Vad är en kvinna? Kön och ge-

- nus i feministisk teori« i *Res Publica* nr 35/36 maj 71-158.
- Moi, Toril (1997) »Feminist, Female, Feminine« i Kemp, S & Squires, J. *Feminisms*. Oxford: Oxford University Press.
- Olsson, Monika och Wiklund Gunilla (1997) *Väld mot kvinnor*, BRÅ-rapport 1997:2. Stockholm: Fritzes Bokförlag.
- Ohrlander, Kajsa (1992) *I barnens och nationens intresse. Socialliberal reformpolitik 1903-1930*. Stockholm: Almqvist och Wiksell International.
- Ostner, Ilona (1994) »Back to the fifties: Gender and Welfare in Unified Germany« i *Social Politics*, Spring, 1994: University of Illinois.
- Phoenix, Ann (1996) »Social constructions of lone motherhood: a case of competing discourses« i Silva, E, B (ed.) *Good Enough Mothering? Feminist perspectives on lone motherhood*. Routledge: London and New York.
- Potter, Jonathan (1996) *Representing Reality. Discourse, Rhetoric and Social Construction*. London: Sage.
- Roseneil, Sasha & Mann, Kirk (1996) »Unpalatable chices and inadequate families: lone mothers and the underclass debate« i Silva, E, B (ed.) *Good Enough Mothering? Feminist perspectives on lone motherhood*. Routledge: London and New York.
- Sandell, Kerstin (1995) »Lesbisk mor och homosexuell far ny variant av styvfamiljen« i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 1, 43-47.
- Salonen, Tapio (1997) »Klient« i Denvall, V och Jacobsson, T (red.) *Vardagsbegrepp i socialt arbete*. Stockholm: Norstedts.
- Segal, Lynne (1990) »Competing masculinities: Black masculinity and the White Man's Black Man« i *Slow Motion: Changing Men, Changing Masculinities*. London: Virago.
- Silva, Elisabeth Bortolaia (ed.) (1997) *Good Enough Mothering? Feminist perspectives on lone motherhood*. Routledge: London and New York.
- Socialdepartementet (1981) *Ensamförälder 1980*, Ds S 1981:18. Stockholm: Åbergs Offset.
- Socialdepartementet (1983) *Ensamföräldrarna och deras barn*. Betänkande från Förälderkommitén. SOU 1983:51.
- Socialdepartementet (1995) *Kvinnofrid*. Huvudbetänkande från kvinnoväldskommissionen, del A SOU 1995:60.
- Socialdepartementet (1996) *Ensamföräldrarna – en utsatt grupp?* Skriftserien Fakta/Kunskap nr 2. Stockholm.
- Socialstyrelsen (1993) *Insatser för ensamstående mammor och unga mammor*. Barn- och familjeenheten. Stockholm.
- Socialstyrelsen (1994) *Social rapport 1994*, SoS rapport 1994:10. Stockholm: Modin Tryck.
- Socialstyrelsen (1997) *Social rapport 1997*, SoS rapport 1997:14. Stockholm: Norstedts Tryckeri.
- Svensson, Birgitta (1998) »Kriminella, tattare och tatuerade. Betydelsen av social kategorisering för kulturell identitetsformering« i *Historisk Tidskrift* nr 4, 532-546.
- Swärd, Hans (1997) »Ungdomsproblem« i Denvall, V och Jacobsson, T (red.) *Vardagsbegrepp i socialt arbete*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Syltevik, Liv (1996) *Fra relasjonelt til individualisert alenemoderskap*, Sociologisk institutt. Bergen.
- Thurén, Britt-Marie (1996) »Om styrka, räckvidd och andra genusteoretiska begrepp« i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 3-4, 69-85.
- Young, Iris Marion (1990) *Justice and the politics of difference*, Princeton.; Princeton University Press.
- Åkerström, Malin (1996) »«Väldet», en moralisk panik? – Emotionellt engagemang eller publika tyckanden?» i Åkerström, Malin (red.) (1996) *Kriminalitet, Kultur, Kontroll*. Stockholm: Carlssons förlag.